

SODDA GAPLARNI TIZIMLI O'RGATISH TAJRIBASIDAN

Sh.Akramov,
QDPI dotsenti, f.f.n.

Bugungi ta'lim-tarbiya jarayonini zamon talablariga mos ravishda amalga oshirishning eng zarur omili har bir darsning o'quvchilar uchun o'ziga xos quvonch doirasiga, har bir ta'lim dargohining esa shodlik maskaniga aylanishida ko'rinadi.

Dars ruhiyati obrazlar va tasvirlar, qiziqarli ko'rgazma, iboralar o'quvchilarni his-tuyg'ulari orqali bilishga, tafakkur qilishga, go'zallikni ko'ra olishga, dunyoga bo'lgan munosbatini shakllantirishga imkon yaratadi, o'quvch dunyoqarashini, tafakkurini, mustaqil fikrlash qobiliyatini tarbiyalaydi. Biroq hozirgi kunda amalda mavjud va qo'llanib kelinayotgan maktab va oliy ta'lim darslik hamda o'quv qo'llanmalari ta'limning biz yuqorida ta'kidlagan nazariy tomonlari haqida ta'lim oluvchilarga to'laonli ma'lumot beryaptimi?- degan haqli savolni o'rta qo'yadi. Ha, beryapti deyish mumkin, ammo tom ma'noda talab darajasida emas. Ya'ni bu bo'yicha darslik-qo'llanmalar yetarli darajada ishlab chiqilmagan, mavjudlari ham ayrim mutaxassislar qo'lida xolos. Bunday vaziyatda tarbiyalanuvchi nimani o'rganadi? Oliy ta'limdagi ayrim substansiyonal talqinlar maktab yoki litsey darsliklaridan umuman o'rin olmagan. Zero, oliy ta'limga qadar tilshunoslikning yangi nazariy qarashlari chuqur bo'lmasa-da, yosh xususiyatlariga monand holda elementar ma'lumotlar sifatida uzluksiz ta'limning quyi bosqichlarida kurtak yozishi lozim. Buning uchun esa *gap markazi, kengaytiruvchi, gap kengaytiruvchisi, so'z kengaytiruvchisi, modal kengaytiruvchi, gap bo'lagi, [Pm], shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, mayl, gap markazi, kesim, kesimlik kategoriyasi, kesimlik shakllari, mustaqil kesimlik shakli, nomustaqil kesimlik shakli, grammatik shakllangan gap, semantik-funksional shakllangan gap, kesimning tuzilishi, ega, egali gap, egasiz gap, atov gap, semantik-funksional shakllangan gap, grammatik shakllangan gap, egasi ifodalangan gap, egasi ifodalanmagan gap, yig'iq gap, yoyiq gap, ixcham gap, (sarlavhali gap)* singari sintaksisning muhim tomonlari haqidagi ilmiy nomlanmalar ostidagi bilimlar darsliklardan o'rin olishi, oliy ta'limda buning yanada takomillashgan shakllari o'rganilib, mutaxassisda kompetentlikni hosil qilishi zarur.

Sodda gaplarni o'rganishda quyidagilarni o'quvchiga tushuntirish va uni tushunganlik darajasini aniqlashtirish zarur deb hisoblaymiz. Jumladan, bir so'zli sintaktik qurilmalar birgina mustaqil ma'noli so'z bilan shakllanadi va so'z-gap, nominativ, atov, vokativ gaplarni, shuningdek, *Boraman, Keldim. Kuz.* Tarzidagi gaplarni o'z ichiga oladi.

Ikki so'zli sintaktik qurilmalar o'z xarakteriga ko'ra: sodda so'z birikmasidan (*ovqat yemoq, kitob o'qimoq* kabi) va sodda gapdan (*Dars boshlandi, Bahor keldi* kabi) tashkil topadi.

Ko'p so'zli sintaktik qurilmalar ikkidand ortiq mustaqil so'zning birikishidan iborat bo'ladi: *g'uj-g'uj bo'lib turgan yetita xira yulduz* (murakkab birikma). *Halol mehnat qilish-eng yaxshi odat.* (yoyiq gap)

Albatta, фяфдвфт sintaksisning markazi gap haqidagi ta'limot deb kelingan. Har bir gap bir tugall fikrni bildiradi, lekin gapdagi fikr tugalligi nisbiydir: ayrim gaplarning mazmuni yakka olinganda aniq, to'liq bo'lmaydi. Gap boshqa sintaktik birliklardan predikativlik belgisi orqali farqlanadi. Predikativlik gapning shakllar tizimidagi qismlarga ajralmaydigan grammatik ma'nosidir.

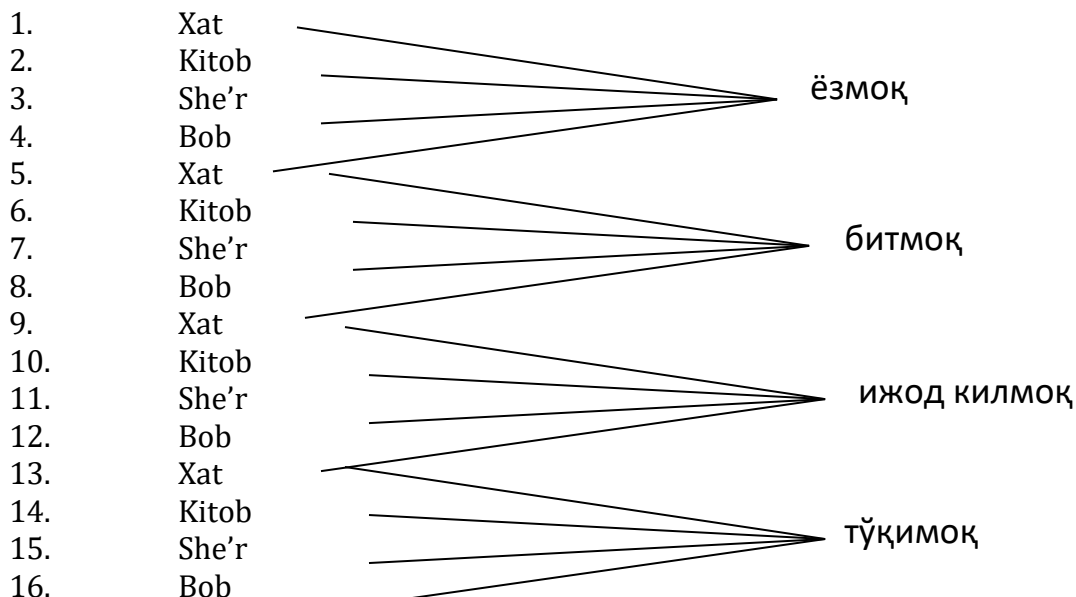
Tilshunos A.G'ulomovning fikriga ko'ra, predikativlik gapga xos bo'lgan kategoriyadir. Predikativlikni kesim ko'rsatadi va shu bois bu hodisa modallik, shaxs – son, zamon kategoriyalari yig'indisidan tashkil topadi. Predikativlik gapning asosi bo'lib, u tasdiq – inkor, modallik(mayl), shaxs, son kategoriyalari sintezidan iborat.

Gapning predikativlik belgisi modallik tushunchasi bilan bevosita bog'liqdir.

Modallik – gap umumiy mazmunining ob'ektiv borliqqa munosabatidir.

Sintaktik kategoriyalar ko'pincha morfologik vositalar bilan bog'liq holda o'rganilshi an'anaga, odatga aylangani sir emas va ayni vaqtda gapning so'zlardan tuzilishini va so'zning gap ichida haqiqiy hayotiga ega bo'lishi, nutq ichida qo'llanilishini hisobga olsak, sintaksisning leksika bilan mustaxkam bog'liqligi anglashiladi.

Lisoniy birliklarning kengayish imkoniyatlari deyilganda, shu birliklar ichki imkoniy(mazmun va vazifa rejasida) qobiliyatlarning nutqda muayyan tarzda namoyon bo'lib, boshqa lisoniy birliklar bilan xususiy aloqalarga kirisha olishi tushuniladi. Bunday kengayish natijasida lisoniy birlikda mujassamlangan imkoniyat nutqda oydinlashadi. Shuning uchun lisoniy birliklarning kengayish imkoniyati lisoniy hodisa bo'lib, bu birlikning imkoniyatlari ham so'zlovchi xotirasidan o'rin oladi. Bu imkoniyatlarning voqelanishlari sof nutqiy yoki xususiy ko'rinish kasb etadi. Masalan, *yozmoq* fe'li ma'lum turdagi harakatni bajarish natijasida yozma ko'rinishdagi ma'lum bir manbaning (ob'ektning) yaratilishini ifodalaydi va shuning uchun bu fe'l-leksema lisoniy imkoniyat sifatida yozma manbalarni anglatuvchi *xat, kitob, hikoya, shye'r, misra* kabi so'zlar bilan birikish qobiliyatiga egadir. Aynan shu lisoniy qobiliyat nutqda voqelanganda *xat yozmoq, kitob yozmoq, sh ye'r yozmoq* kabi rang-barang nutqiy hodisalar – so'z birikmalari hosil bo'ladi. Yozmoq leksemasida yozma manba (yoki uning qismlari) nomlari bilan bog'lanish imkoniyat sifatida yashiringan bo'lsa, *xatni yozmoq, kitobni yozmoq* kabi nutqiy hosilalarda bu lisoniy imkoniyat muayyan nutqiy shaklda voqelanadi, yuzaga chiqadi. *Yo z m o q* leksemasining yozma manbalarni ifodalovchi turli so'zlar bilan birikish imkoniyatlari doirasi keng bo'lsa ham xatni yozmoq hosilasida bunday imkoniyatlardan atigi bittasigina hodisilangan. Xullas, har bir muayyan nutq sharoitida o'zaro sintagmatik munosabatlarga kirisha oladigan paradigmatic qatorlardan atigi bitta o'zigina boshqa qatordagi uzvlarning bittasi bilan muayyan sintagmatik munosabatga kirisha oladi. Buni to'rt uzvli ikki paradigmatic qator misolida ko'rsatish mumkin. Bu paradigmatic qatorlardagi har bir uzv ikkinchi qatordagi uzvlarning har biri bilan birikib 16 tur so'z birikmasini bera oladi:

Bu so'z birikmalaridan faqat dastlabki paradigmada keltirilgan "**yozmoq**" yozma manbalarni ifodalovchi so'zlar bilan kengaya olsa, qolganlari (bitmoq, ijud qilmoq, to'qimoq) o'ziga xos kengaytiruvchilarga ega bo'ladi.

Lisoniy birliklarning kengayish qobiliyati nafaqat ularning ma'noviy imkoniyatlari, balki grammatik shakllari bilan ham aloqadordir. Chunki faqat leksemalargina emas, grammatik shakllar ham kengayish imkoniyatini vujudga keltiradi. Jumladan, egalik qo'shimchalari o'zlari

qo'shilib kelgan ot yoki otlashgan so'z anglatgan narsa-buyum, voqea-hodisaning ma'lum shaxs va songa mansubligini ko'rsatish bilan birga belgisi yoki belgisiz qaratqich kelishikli ot aniqlovchi yordamida kengaya oladi: Mening ismim. Salim... (uning)...-i/-si. Kabi. Bundan ko'rinadiki, morfologik shakllarda ham kengayish, boshqacha aytganda, mazmuniy sintagmatik munosabat imkoniyati sifatida mavjud va ularni "oldinga ishora qiluvchi vositalar" (ya'ni, egalik, shaxs, son, nisbat qo'shimchalari) va "keyingi ishora qiluvchi vositalar" (kelishik, ravishdosh, -dagi,-niki kabilar) sifatida tushuntirish foydadan xoli bo'lmaydi.

Lekin erkin aloqaga kiruvchi unsurlar boshqaruv unsurlaridan muhim belgisi bilan farq qiladi. Boshqaruv aloqasining yuzaga chiqishida hokim qismning mazmuniy-grammatik xususiyati, uning kategorial belgisi asosiy rol o'ynaydi. Hokim qismning kategorial xususiyati tobe qismning shaklini hamda uning hokim qism bilan bog'lanish xarakterini oldindan belgilaydi. Masalan, Mashinada keldim qurilmasida tobe qismning (mashinada) vosita kelishigida kelishi hokim qismning umumiy kategorial ma'nosi (fe'l kategoriyasiga mansubligi) va xususiy kategorial ma'nosi (o'timsizlik, nisbat va hok.) bilan oldindan belgilangan.

Erkin aloqada hokim qismning umumiy kategorial ma'nosi ham, xususiy grammatik ma'nosi ham tobe qismni boshqaruv shaklida kelishini talab etmaydi. Rahmat (yordamingizga rahmat), sovg'a (bolalarga sovg'a, bolalardan sovg'a, bolalarda sovg'a), xat (akamdan xat, akamga xat, akamda xat) kabi so'zlar o'zlari uchun izchil bir shaklni talab etmaydi. Bunday so'zlarning jo'nalish, o'rin, chiqish kelishiklaridagi so'zlar bilan erkin bog'lanaverishi ularning muayyan kelishik shaklidagi so'zlarni boshqarishini emas, balki bu shakllarga nisbatan betarafligini ko'rsatadi. «Menga ruxsat», «qardoshlarga salom» tipidagi birikmalar ko'makchi fe'lning tushib qolishidai hosil bo'ladi: menga ruxsat bering, qardoshlarga salom ayting'. Tobe qism (menga, qardoshlarga) boshqaruvchi fe'lning kategorial va xususiy grammatik ma'nolari talab etgan shaklni olgan. Boshqaruvchi fe'lning tushib qolishi esa boshqaruv munosabatiga ham barham bergan va tilshunoslikda elliptik yoki kantamihatsiya hodisalarini voqelanishiga sabab bo'lgan.

Yuqorida ko'rsatilgan tipdagi barcha birikmalarda tobe qismning shakli hokim qismning umumiy kategorial ma'nosi va xususiy grammatik ma'nosiga bog'liq bo'lmaydi. Demak, bunday tipdagi aloqa alohida tipni – erkin aloqani tashkil etadi.

Sodda gap sirasiga xos bunday hodisalarni ilmiy asosda bosqichma-bosqich ta'lim tizimiga joriy etish va o'rganish vaqti keldi deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar:

1. Akramov SH. O'zbek tilining gap qurilishida to'ldiruvchi va hol(WPm) valentlik aspektida. ND. Toshkent.1997. 48-b.
- 2.Maxmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis). -Toshkent: O'qituvchi, 1995. - 232 b. №5. -B.64-66.
- 3.Nurmonov A., Mahmudov N. va boshqalar. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. 26—113-betlar
4. Raxmankulova, N., & Mirzanazarova, S. (2022, January). DIDAKTIK OYINLAR-BILISHGA QIZIQISHNI UYGOTISH VOSITASI. In *International journal of conference series on education and social sciences (Online)* (Vol. 2, No. 1).